

## *Емоційність – експресивність – оцінність у структурі лексики розмовно-побутового стилю (лексикографічний аспект)*

СВІТЛАНА П. БИБИК\*

В українській лінгвостилістиці ґрунтовно опрацьовано проблему емоційності, експресивності, оцінності. З-поміж численних праць найбільш знаковими є монографічні дослідження В.А. Чабаненка (*Теоретичні засади дослідження експресивних засобів української мови*, 1984, *Стилістика експресивних засобів української мови*, 2002), Т.А. Космеди (*Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки*, 2000), Н.І. Бойко (*Українська експресивна лексика*, 2005).

Кожний із зазначених феноменів підлягає категоризації, тобто обґрунтуванню за текстовими, функціональними, семантичними, структурними ознаками. Усіх їх об'єднує психологічне наповнення, а відповідно антропоцентричність, відсуб'єктність і соціокультурна реалізація. Остання спричинює формування стабільного ядра емоційно-оцінного лексикону

---

\* <https://orcid.org/0000-0002-9765-497X>, Національна академія наук України, Київ, Україна, sby-byk 2016@ukr.net

та слів-експресем, а також ситуативний вияв експресивності, оцінності, емоційності. Кожний із феноменів тісно взаємодіє з іншим, а тому в стилістиці поширені терміни «емоційно-оцінна лексика», «емоційно-експресивна лексика», «експресивно-оцінна семантика». Натомість кодифікаційні джерела вимагають чіткого розрізнення лексики з відповідними ознаками. Засобом цього виступають стилістичні ремарки.

**Мета** цього дослідження – визначити взаємозв'язок структурно-рівневих і прагматичних (емоційність – оцінність – експресивність) кореляцій мовних знаків, що виражають категорію 'розмовність' в українській літературній мові; окреслити лексикографічний зміст стильової розмовної норми та структурно-семантичну ієрархічну кодифікацію лексики української повсякденно-побутової культури за лексико-тематичним, функціонально-стильовим, структурно-граматичним, мовно-естетичним параметрами, які поглиблюють розуміння категорій «емоційність», «оцінність», «експресивність».

В українській тлумачній лексикографії (йдеться про базовий академічний *Словник української мови 1970–1980 років у 11 томах*; далі – СУМ) експресивна, емоційна чи оцінна лексика підлягають триступеневій диференціації:

1) функціонально-стильовій (за виявом експресії книжності, розмовності) із урахуванням семантичних і словотвірних ознак лексики;

2) експресивно-стилістичній (книжна лексика може бути *урочиста, офіційна*; розмовна – *ласкава, жартівлива, пестлива, зневажлива, іронічна, вульгарна, лайлива*; зі словниковими ремарками *книжн., розм., ірон., фам., вульг., зневажл., зруб., лайл., пестл., ласк.* і т. ін.),

3) мовно-естетичній (ремарки *\*Образно, \*У порівн.*).

**Функціонально-стильова диференціація лексики.** Звертаємо увагу на лексику розмовно-побутового стилю в тлумачному словнику, адже вона охоплює найбільшу групу слів-носіїв емоційно-оцінної та експресивно-емоційної конотації (далі за текстом наводимо відповідну лексику без зазначення *розм.*, щодо діалектизмів застосовуємо ремарку *діал.*, елементів жаргону – ремарку *жарг.*). Невипадково будь-яке слово емоційне, із суб'єктивною оцінкою часто сприймають як розмовну лексему. Під аксіологічний параметр 'розмовності' потрапляють і фольклоризми, і частково суспільно-політична лексика, і назви емоцій, почуттів (напр., *сірома, пити-гуляти, горе, милий, кохати* тощо), але їх не кваліфікують

як розмовні номінації, бо їхня природна комунікативно-стильова стихія – повсякденна культура. Розмовного значення, а разом з ним і емоційності, оцінності, набувають книжні, запозичені слова, що внаслідок переосмислення вживаються як переносні, з іронічним відтінком (*актор, кіно, хімія, срібло, морж, кадр, паразит, файл* ‘думка’, *комп’ютер* ‘голова’ тощо).

Здебільшого розмовного характеру нейтральним лексемам надають словотвірні елементи – суфікси як виразники зневажливого, іронічного, фамільярного ставлення, інтенсифікації ознаки тощо (*вітерець, злodyга, бабище, малесенький, ключий, статусі, ранесенько* і т. ін.), зменшувально-пестливого або збільшувально-згрубілого регістрів (*дубок, дитячко, багатенько, дідище* і под.) (в україністиці це питання ґрунтовно опрацював М.М. Пилинський (Пилинський 1977)).

Найбільше емоційно-оцінних розмовних лексем представлено у групі **назв осіб за типом поведінки**, яка об’єднує:

а) назви чоловіків (із суфіксами **-ец’**, **-ник**, **-чик**, **-ач**, **-ун**) та похідні від них назви жінок (із суфісами **-к(а)**, **-иц(я)**, **-ух(а)**) за типом поведінки, що виявляє й риси характеру людини: *ошуканець* – *ошуканка*, *збиточник* – *збиточниця*, *хитрун*, *хитрик* – *хитрунка*, *хитруха*. Частина таких назв є носіями узагальнювальної семантики, як-от: *плакса*, *плаксії* – *плакун*, *плаксун* – *плаксуня*, *плаксуха*. У цій мікрогрупі назви з відтінком зневаги, засудження: *холуй* – *холуйка* (*зневажл.*); *хам*, *хамло*, *хамлюга* – *хамка* (*лайл.* та ‘зневажлива назва’);

б) назви жінок із суфіксами **-ух(а)**, **-их(а)**, **-к(а)**, **-иц(я)**: *кокету́ха*; *франти́ха*, *самоду́рка*;

в) назви чоловіків та жінок за міжгендерними стосунками: *поклонник*, *ревнивець*, *коханок*, *закоханець* (заст.), *новоженець*, *любчик*, *любка*; *полюбовник* – *полюбовниця*, *спідничник*;

г) назви осіб за фізичними (фізіологічними) ознаками поведінки: *сплюха*, *сплюх*, *сонько*, *соня*, *сонюга*;

ґ) назви осіб за характером висловлення, мовної поведінки: *підтакувач*, *підколювач*, *хтокало*, *мовчазник*, *мовчальник*, *угадько*, *ябеда* – *ябедник* – *ябедниця*, *обсуда*, *радник*, *хвалько*;

д) назви осіб за ставленням до праці, її результатами: *роботяга*, *трудо́дяга*, *семиді́л*, *помі́ч*, *помі́гач*, *помі́гачка*, *помага́ч*; *нероба*, *нероб*, *трутень*, *лінивець*, *ліно́х*, *лежє́нь*, *лежєбо́к*;

е) назви осіб із соціально акцентованими вадами поведінки: *неприятель, неприятелька; надоїда; солдафон; скупердяга, роззявлялка; потихоня, тихтій; рева, нитик; чудій, чудійка;*

є) назви осіб із жвавою, активною поведінкою: *непосидько, побігайка, крутько, шибеник, задирака, заводій, урвитель, халамидник (зневажл.), лихач;*

ж) назви осіб із пихатою поведінкою: *фанфарон;*

з) назви осіб зі спритною поведінкою: *ловкач, пролаза, проноза, пройдисвітка;*

и) назви осіб за манерою одягатися: *модник – модниця, піжсон.*

Чимала група розмовних емоційно-оцінних **назв осіб за дією**, а саме:

а) назви осіб за характером вимови, видаваних звуків, манерою говорити із суфіксами **-к(а), -ун, -ух(а)**: *просторіка; цокотуха, скрекотуха, ляскуха, щебетуха, таракотілка, пискуха; шептун – шептуха, шептунка, шепотун – шепотуха;*

б) назви осіб за створюваними під час виконання певної дії звуками із суфіксами **-ач, -ун, -ух(а), -к(а)**: *нашиптувач, шипун, кректун, сміхотуха, реготун, хронун – хронунка, ревун – ревуха, співун – співунка, співуха, чхун, хронун; діал. хрокач;*

в) назви осіб за здатністю, манерою пересуватися із суфіксами **-айл(о), -ун, -ач, -к(о), -ец'**: *спотикайло, шаркун, швендя, пострибун, приплетач, прихідько, приходець;*

г) назви осіб за вчиненими негативними, злочинними, розбійницькими, бешкетливими діями: *хапун, хапуга, підпомагач, злодюга, злодіяка, злодіюга, злодіячка, злодюжка, злодійчук; діалектизм зарізака.*

Строкатістю відзначена група іменників розмовно-побутової сфери вживання – емоційно-оцінних **назв осіб за психологічними властивостями**. Її найвиразніша особливість полягає в тому, що переважають номінації з негативним забарвленням на позначення хитрих, підступних, боязких, підлих людей тощо. Більшість стосується характеристики чоловіків. Частина з них має узагальнювальний зміст (*огидник, каналія, паразит/паразитка, шкурник, мерзотник, молодчик, каторжний*) та виражають підкреслену зневажливу експресію з відтінком лайливості, хоча це не відображають словникові ремарки: *стерво, сучка, покидька, чорт, чортиха, чортяка*. Експресивно-оцінний компонент семантики, образ дії

містять назви хитрих, спритних, упевнених у своїх учинках людей, у яких вони виявляють певні негативні риси характеру (*шельма, задерика, задерій, задьора, шаленець, хват, рубака, півник, угара*, діалектизми *небій* ‘безстрашна людина’, *підхлібник* ‘підлабузник’), та назви боязких людей (діалектизми *страшко, пожахачка, плохута, плохутка*). Протилежна за значенням мікрогрупа – назви слабкодушних, спокійних, часом невеселих (*тихоня, тишко, смиренник, христосик, квач, понура, похнюпа, привереда, стогнійка, рюма, тонкослізка*), несміливих (*страхопуд, страхополох, трус*) людей. Злість, хижість у психотипах осіб позначають лексеми *злюка, злючка, тиранка, шакал, чванство* – слова *чванько, спесивець, фанабер*, легковажність – *шалапут, шалапутник, шалапутка*, діалектизми *цвиндрик, цвиндря*; безтурботність – діалектизми *недбайличок, недбайлиця*.

З більш чіткими класифікаційними ознаками група оцінних **назв осіб за зовнішніми фізичними ознаками**: а) загального сприйняття зовнішності людини: *приваба*, діалектизми *подобень, хорошень, красовиця, красун* – протил. *поганець, стилияга*; за схожістю – *копія, портрет*; б) акуратності зовнішнього вигляду: *чистюля, чистючка, чистун, чистюк* – *чистуха, чепуруха, красуха, краля, хорошуля*; в) неохайності: *невмивака, нетіпаха, нетіпанка; нехлюй, нехлюя; нечепура, нечупара, нечепуруха; нечоса; замурза, замазура, замазуха; забрьоха; шмаровоз; лахмай, ланець, обшарпанець, обірванка*; діалектизми *чупайда* ‘нечепура’, *недбалець, смаровоз*; г) стану здоров’я: *лазаретник, хронік, лімфатик, малярник, сифілітик, сердечник, туберкульозник* – *туберкульозниця, ревматик* – *ревматичка*, діалектизм *топельник* і под., а також субстантиви на зразок *сопливий*; відприкметникові похідні (діалектизм *недолуга* ‘слабосила людина’); г) фізичної слабкості (*сухар, сухоребрик* – *схоребриця, шкапа, хиряк, хирляк, худяк, здихля, замірок*) та сили (*моцак, моцар*); д) зросту – високих (*здоровуля, здоров’як – здоровко, здоров’ячка, здоровило* – *здоров’яга, здоровань, кремез*), низьких (*приземок, куцан, куцак, коротай*); е) повноти: *круглявка, пузань, товстун* – *товстуха, товстуля*; є) частин тіла: ніг (*цибань, кульга, шкандибайло, шкандиба, кривоніжка*), рук (діал. *лівкут* ‘лівша’), голови та волосся (*чубар, чуприндер, патлань, сивоголовець; лисун*), шиї (*кривошия*), носу (*кривоніс*), чола (*лобань*), очей (*окань*, діал. *підсліпа*), шкіри (*смаглій, смаглявка*).

Окрема група **назв осіб** – слова на позначення людей за віком (серед них не всі є емоційно-оцінними, експресивними, а тому наведемо

лише деякі лексичні одиниці: а) назви малих за віком дітей: *маля, ляля*; б) назви осіб підліткового віку: *кавалер; недоросток, шкет*; в) назви осіб за віком: старших (*старина*); молодших (*молокосос, молодан, молодняк, сосун, зеленець*).

У групі назв осіб за інтелектом, особливостями мислення можна виокремити дві мікрогрупи з емоційно-оцінною конотацією – позитивною (назви обізнаних розумних людей: *знайко, розумник, розумака, мудрак, мудрій, мудрагель*) та негативною (назви нерозумних, обмежених людей: *телепень; товкач, тугодум, тупак – тупиця, невіглас, недоумок, недоум, неук, незнайко, недоучка*; діалектизм *салотовка*).

**Експресивно-стилістична диференціація лексики розмовно-побутового стилю.** Окрім тих формантів, що визначають лексико-словотвірні ознаки розмовності у граматичних і тематичних класах номінацій, тлумачна лексикографія репрезентує й групи іменників, прикметників, дієслів, прислівників, часток, займенників із характерними для розмовно-побутової практики емоційно-оцінними, експресивними похідними. У їхній семантиці закладено реєстри пестливості, зменшеності, збільшеності, зневаги та їхні комбінації, що виражають не лише комунікативні, а й експресивні, аксіологічні якості висловлення. У такому разі йдеться про формально-структурні ознаки словотвірної розмовності у словнику сучасної української мови і про функціонально-стильове обмеження таких словоформ (Дідківська 1982: 62–79; Бойко 2005: 172–173, 221–240). Як відзначала Т. А. Космеда, специфікою емоційно-оцінних суфіксів є «їхня здатність впливати на ознаку оцінності, яку носії мови усвідомлюють крізь призму суб'єктивного сприйняття. Цією особливістю емоційно-оцінні суфікси відрізняються від тих словотвірних суфіксів, які здатні формувати слова з абсолютно новим, самостійним значенням. Оскільки емоційно-оцінні суфікси є носіями негативних і позитивних оцінних сем, їх правомірно вважати засобами творення оцінного значення на словотвірному рівні, хоч оцінна сема властива передусім основі слова і є частиною його понятійного змісту, мотивуючи номінативно-оцінну функцію. Навіть ті додаткові або переосмислені відтінки, яких слово набуває в конкретному контексті, сформовано на ґрунті понять, що відображають сутність означуваного предмета» (Космеда 2001: 26). Морфемами-інтенсифікаторами визнано й префікси (В. А. Чабаненко (Чабаненко 2002: 160), Н. І. Бойко, Т. Л. Химич (Бойко 2011: 71–74)

та ін.). Отже, семантика розмовної експресивності пов'язана з категоріями інтенсивності та параметричності, що їх багато хто з дослідників об'єднує для кваліфікації семантичної структури слів-експресивів з формальними показниками конотативності (Ш. Баллі, В. В. Виноградов, Н. О. Лук'янова, І. І. Туранський, О. М. Сергєєва, Н. І. Бойко та ін.), пор.: «Ремарка загального стилістичного характеру *розм.* може вільно поєднуватися із будь-якою експресивною, оскільки переважна більшість розмовних лексичних елементів у своїй семантичній структурі містить семи експресивного плану – 'інтенсивність', 'параметричність', 'емотивність', 'оцінність', 'образність' тощо» (Бойко 2005: 133).

Іменники-експресиви. Наприклад, пестливість притаманна лексемам розмовної сфери вживання із формантами **-очк(а)** (*зориночка*), **-оньк-** (діал. *челядонька*), **-еньк-** (*зозуленька*), **-ок** (*празничок*), **-ечк(а)** (*ненечка*), **-чик** (діалектизми *топірчик*, *трунчик*), **-атк(о)** (*зайченятко*), **-ачк(о)** (*здоров'ячко*), **-ус'(а)** (заст. *паніматуся*), **-к-** (*пивко*), **-ик** (*ченчик*, діалектизми *макортетик*). У академічному тлумачному словнику такі пестливі форми як розмовні марковано непослідовно.

Експресиви на позначення істот та предметів, речей із семантикою 'зменшене' мають такі суфікси: **-ок** (*закомірочок*), **-ик** (*човник*), **-к(а)** (*змійка*), **-очк(а)** (*ниточка*), **-чик** (діалектизм *фотельчик*). Зрідка словник подає варіанти лексем із спільним значенням 'зменшене', як-от *пакіл* → *наколок*, *пакілець*; *збан* → *збанок*, *збанятко*.

Проаналізовані два різновиди словотвірної семантики лексики розмовної сфери вживання можуть накладатися й утворювати реєстр 'зменшено-пестливе', засвідчений у словах із формантами: **-ик** (діал. *когутик*), **-ечк-** (*подушечка*), **-еньк-** (діалектизм *кошуленька*), **-к(а/о)** (*постілька*), **-чик** (*зайчик*; діалектизми *мізинчик*), **-ок** (*звірок*), **-очк(а)** (*циганочка*; діалектизми *звіздочка*), **-ец'** (*товстунець*; діалектизм *шуварець*), **-атк(о)** (*зернятко*), **-ин(а)** (*сорочина*), **-н'(а)** (*зерня*), **-інк(и)** (заст. *шитінки*). Спорадично за словником можна простежити словотвірні ланцюжки номінацій з однотипною семантикою, як-от: *плай* → *плайк* → *плайчок*; *люстерко* → *люстерчко*, *люстречко*.

З-поміж номінацій такої семантики переважають ареально марковані лексичні одиниці.

Значно менше в академічному тлумачному словнику слів із семантикою 'збільшене'. Її словотвірні ознаки – форманти **-уг(а)** (*пішуга*



‘пісок’), **-ук(а)** (*шаблюка*), **-иськ** (*чудовисько*). Непослідовно цю лексико-словотвірну ознаку передано у словникових статтях, де зазначено у тлумаченні міру, ступінь вияву того, що назване твірною основою, пор.: *носач розм.* Людина або тварина з великим носом (СУМ V, 444); *штормище – розм.* Сильний шторм (СУМ XI, 542). Розмовні номінації з такими ж афіксами (**-ак**, **-ук**, **-уг**) часто не мають у тлумаченні вказівки на семантичний нюанс експресивного позначення чогось із відтінком збільшення, пор.: *зміюка, розм.* Те саме, що змія; (так само формулу тлумачення «Те саме, що» застосовано до слів *землюка, звірюка, звірюга, звіряка, пилюка*). Лексеми із такою семантикою в лінгвістичній літературі кваліфікують по-різному. Приймаємо думку Н. О. Лук’янової про те, що такі номінації конотовані, оскільки в їхній семантичній структурі закладені емоційна оцінка, інтенсивність ознаки предмета щодо середньої соціальної міри та образність. Сема ‘інтенсивність’ визначається, як правило, із тлумачення слова (Лукьянова 1986: 55).

Семантичний відтінок зневаги визначають у номінаціях із суфіксами **-чик** (заст. *панотчик*), **-ик** (*офіцерик*), що стосуються назв осіб. Збільшено-зневажливу ознаку передають слова з формантом **-ищ(е)** (*потирище*).

В українській мові певний експресивний потенціал мають номінації малих за віком істот.

Емоційно-експресивними є віддієслівні утворення загального роду з суфіксом **-ло** (*грюкайло, міняйло*). Такі деривати характеризують як пейоративні (Дідківська 1982: 44).

Обмежені сферою повсякденно-побутової культури назви осіб із суфіксами **-аг(а)**, **-ак(а)** (*кривляка, бродяга*), **-ак** (*добряк, пошляк*), які надають основам відтінку фамільярності, іронії (Дідківська 1982: 45). Таке саме експресивне забарвлення мають збірні назви з формантом **-от(а)**: *жінота, голота, парубота, злидота* і под. Деякі дослідники кваліфікують такі номінації як розмовно-просторічні (Дідківська 1982: 27).

Іменники зі значенням збірності, що мають суфікс **-н(я)** на зразок *офіцерня, шоферня*, як правило, виражають зневажливо-просторічний відтінок і лише в деяких випадках набувають фамільярної конотації (Дідківська 1982: 28).

Прикметники-експресиви. По-різному представлено в СУМ експресивні означальні слова з демінутивними, пейоративними, підси-



лювальними суфіксами. Одні з них – ключові реєстрові одиниці, інші – синонімічні означення з формулою тлумачення «Те саме, що» (напр., *строкатенький* = строкатий; *справжнісінький* = справжній). Це прикметники із суфіксами: **-еньк**, що передають семантику пестливості (*прехорошенький*), значення повноти вияву ознаки (*нічогенький* ‘цілком пристойний’), абсолютного вияву ознаки (*одненький* ‘лише, виключно один’), неповноти ознаки (*нудненький* ‘трохи нудний’); **-енн-**, **-езн-**, що передають семантику високого ступеня прояву ознаки (*широченний*, *широчезний*); **-ісіньк-** (*однаковісінький* ‘зовсім, абсолютно однаковий’), **-іськ-** (діалектизм *однісінький*).

В академічному тлумачному словнику відображено активність у повсякденно-побутовій культурі означень із параметром ступеня, міри вияву ознаки, що виражають здебільшого формули тлумачення «Дуже...», «Занадто...», «Досить...», «Підсил. до...». За формальними ознаками це прикметники із суфіксами **-ісіньк-** (*новісінький*), **-еньк-** (*покірненький*), **-енн-** (*страшений*), **-уч-** (*холоднучий*), **-ущ-** (*худючий*), **-езн-** (*тяжезний*), **-елезн-** (*товстелезний*), **-аст-** (*мітластий*), **-ист-** (*морозистий*). А також прикметники із префіксами **за-** (*заглибокий*), **пере-** (*перечерствілий*), **пре-** (*препаршивий*).

Високий ступінь прояву чогось виражають і двохосновні прикметники розмовного походження на зразок *повний-повнісінький*, *стожильний*.

Значення міри ознаки (формула тлумачення «Зовсім...», «Дуже добре...») мають також прикметники-експресиви розмовного походження з афіксом **-ісіньк-**: *молодісінький*, *тверезісінький*, *пустісінький*.

Крім власне словотвірних ознак, високий ступінь, міру вияву певної якості передають у літературно-мовному повсякденні й експресивні прикметники розмовної сфери вживання, у внутрішній формі яких закладена сема інтенсивності щодо загальних (*страшний*, *знаменитий*) та фізичних (*ласий*, *ревний*) ознак.

Незначний ступінь вияву ознаки передають розмовні експресиви з афіксами **-еньк-** (*поганенький*), **-есеньк-** (*поганесенький*), **-уват-** (*лїнькуватий*), **-ав-** (*повнявий*), **недо-** (*недоспаний*), **під-** (*підтомлений*).

**Дієслова-експресиви.** Через дієслівні ознаки знаходить опосередковане вираження широка гама емоцій, емоційних станів, які переживає людина в різноманітних повсякденних ситуаціях, мінливих фізичних станах, положеннях у просторі. Така ситуативна динаміка експресивна за

своєю природою, отже, у семантиці мовних знаків закладається оцінка сили, міри, ступеня, інтенсивності вираження, вияву яких-небудь дій, почуттів, переживань тощо. Одні експресивно-оцінні ознаки дієслова є компонентом лексичного значення (поняттєві), інші мають зовнішні формальні виразники – специфічні морфеми, що виражають значення інтенсивності вияву ознаки (конотативні).

В академічному тлумачному словнику засвідчено групи дієслів розмовної сфери вживання з такими семами інтенсивності: 1) ‘швидко’ (*примчати, прилітати*); 2) ‘дуже’ а) в одних інтенсивність має поняттєве вираження і закладена у внутрішній формі номінацій – *стетеріти, свербіти* (перен.), *озвірювати*; б) в інших цю сему створюють або ж посилюють префікси **за-**, **об-**, **о-**, **по-**, **пере-**, **про-**, **при-** – *зачудовуватися, змигнутися, обмерзати, перенервувати, повиморювати*), суфікс **-ону-** (*співонутити*). На наявність цих сем указують лексикографічні формули тлумачення з оцінними компонентами *швидко, дуже*.

У реєстрі словника є група розмовних номінацій дій із відтінком міри, ступеня їхнього прояву, що визначають ключові семи ‘злегка’ (*підсвіжати, придімити*), ‘трохи’ (*підрізати, наддирати, придімувати*), ‘сильно’ (*репетувати* 1, діал. *шувати* 1). Цей тип конотації визначають морфологічні засоби – префікси **під-**, **при-**, **над-**, що надають словам значення неповноти вияву ознаки.

Вираженням семи інтенсивності є повторюваність дії, стану, ознаки. Ця семантична ознака має кілька способів пояснення, що виформовують певні формули тлумачення: «Однокр. до» (*спекульнути, сьорбнути, хряснути, підхихикнути, підштрикнути*); «Підсил. до» (*ковтонути, полосонути, ревонути; зашамкотіти, прогрюкати*). Додаткову конотацію кількості чого-небудь мають дієслова розмовної сфери вживання із префіксом **на-** (21 номінація) на зразок *навалювати, натягувати; населятися, накупитися*.

Відтінок межі, піку певної кількості чого-небудь, що з’явилася внаслідок певних дій, містять тлумачення за формулою «Багато / досхочу / довго / вдосталь» (*награтися, наглузуватися, наняньчитися*).

Сема ‘інтенсивність’ пов’язана із семою ‘час’, пролонгацією дії, що визначає інтенсивність процесуальності, яка не має чітко окресленої часової межі. Це виражено в певних формулах тлумачення дієслів розмовної сфери вживання, як-от: «потроху / злегка або час від часу» (*підхвалювати;*

покракувати); «якийсь час» (*посмуткувати, поробитися*); «тривалий час» (*попоморочитися, попонудити*). Із цією мікрогрупою лексики розмовної сфери вживання пов'язаний, як бачимо, лексикографічний образ побутового повсякдення людини. Усі вони вживаються лише в розмовній мові, художній літературі зі значенням певної тривалості дії. За кількісним вираженням найбільше дієслівної лексики розмовної сфери вживання із семою 'багато' (понад 300 номінацій), 'тривало' (понад 100 номінацій), 'невизначений поміжок часу' (180 номінацій), менш затребувані мовною практикою дієслова із семою 'мало' (близько 50).

Прислівники-експресиви. Найвиразніша особливість означальних та деяких обставинних прислівників розмовної сфери вживання – виражати експресію інтенсивності, раптовості, частоти певних дій, станів, інших ознак. Виділяємо мікрогрупи із семами 'швидко, квапливо' (27): *пришвидшено, махом*; 'повільно' (8): *чинно, стихенька*; 'раптом' (8): *хвятькома*; 'багато' (4): *цедротно*; 'мало' (7): *обмаль, мало-мало*; 'часто' (2): діалектизми *зчаства, згуста*; 'сильно' (5): *здорово*; 'тихо' (4): *тихцем, тишком-нишком*, діал. *потихо*; 'голосно, гучно' (1): діалектизм *наголос*.

Означальні та деякі обставинні прислівникові експресиви розмовного походження мають і семантико-словотвірні показники інтенсивності прояву певної ознаки, якості, що засвідчують формули тлумачення «Дуже...», «Надзвичайно...». Це лексеми з префіксами **пре-**, **за-** (*предобре, затяжко*), із суфіксом **-ісіньк-** (*прямісінько*), **-еньк-** (*обережненько*), **-уват-** (*ранувато*).

Відзначаємо непослідовність у застосуванні емоційно-експресивних ремарок *пестл.*, *зменш.-пестл.* до прислівників із суфіксом **-еньк-** (*шпетненько, діал. Пестл. до шпетно* (СУМ XI, 518), *шпетненько, діал. Зменш.-пест. до шпетно* (СУМ XI, 536); *щоніченьки, розм. Пестл. до щоночі* (СУМ XI, 606)); **-ечк-** (*тілечко, діал. Зменш. до тільки* (СУМ X, 138); *трошечки, трішечки, розм. Зменш.-пестл. до трошки* (СУМ X, 286)).

Підсилювальна семантика притаманна обставинним прислівникам із префіксом **о-**: *отут, отуди, отоді, отепер, отам*.

Аксіологічні параметри відзначаємо у прислівниках розмовної сфери вживання із семантикою позитивного сприйняття реалій (*по-божому, спасенно, шикарно, чудодійно, нівроку, знатно, лепсько, щасно, пожиточно, лакомо, ловко*) та негативної оцінки дій, вчинків тощо (*паршиво, пакосно казна-як, по-дурному, зловіщо, здуріло, злюче, так-сяк*).

Щодо експресивних, аксіологічних параметрів реєстрових слів в академічному тлумачному словникові, що репрезентують інші лексико-граматичні класи слів української мови, то їхні формально-словотвірні показники розмовності подібні до представлених вище, у певних контекстах вони спричинюють подібні емоційно-експресивні реєстри. Як бачимо, до всіх частиномовних класів застосовуються формули тлумачення, що вказують на параметризацію семи 'інтенсивність', її кількісне вираження.

**Мовно-естетична диференціація лексики розмовно-побутового стилю у словнику.** Ідеться про вживання номінацій, відокремлених ремаркою \*У порівн., \*Образно.

За нашими спостереженнями, «Словник української мови» зафіксував асоціативно-образну оцінність переважно назв осіб за соціальним статусом, родом занять, зовнішніми ознаками (вік, привабливість), фізичним станом, пор.: «Я стою... немов *старцюга*» (А. Кримський), «У свято Василь як панич наряджений ходить, а вона у матерніх недоносках, як *старченя яке*» (Панас Мирний). Характерно, що розмовні назви осіб письменники вводять у пейзажні описи: «Ратушнякова *хата* червоніє черепицею, розсілась серед зелених яблунь, мов *перекупка на базарі*» (І. Цюпа). Експресії розмовності надають контекстам стилістично нейтральні назви осіб за родом занять, соціальним статусом, семантичні компоненти яких виконують роль основи порівняння: «Берези самотні, заблукана *верба*, мов *невістка в чужім краю серед людей чужих*» (Г. Хоткевич).

Пестливі, зменшувальні, зменшувально-пестливі, зневажливі слововиди послідовно супроводжуються ілюстраціями (з мови фольклору, прозових, поетичних текстів) з уживанням в образній функції суб'єкта порівняння: «Жайворонок підлетів невисоко й повиснув, мов на *ниточці*» (Ю. Яновський) тощо.

Дієслівна лексика розмовної сфери вживання, окрім динамічної ознаки, привносить у мікроконтекстуальний образ додаткові асоціації: звукові («Після чарки слова Стадницького завжди *цебенять* то лихою красно-мовністю, то жагучою злобою» (М. Стельмах)), зорові («*Швиргається* вгорі якийсь космічний хлопчик зорями, залишаючи в чорно-синій безодні золоті смуги» (Остап Вишня)). Таке образне дієслово придатне й оживити, персоніфікувати контекст: «Собака скаче і гавкає на індіка, а індик дується, і *пересварюється* з напасником» (А. Крушельницький); «Літній

вечір спускався сивим соколом додому, приголомшував співи захриплих пастухів, *зацитькував* крикливі ліси» (М. Черемшина).

Антропоморфізованими є контексти, в які залучено прислівникову лексику розмовної сфери вживання як компонент пейзажних описів: «Вгорі степовою кіннотою мчать пошматовані вітрами хмари, і місяць .. *підстрибом* їде їм назустріч» (П. Колесник).

Слід зауважити, що з позначкою *\*Образно* пов'язане переважно явище дієслівної метафоризації, асоціативно-образного зіставлення на зразок: «*Засльозилися шибки* на вікнах» (В. Козаченко) – тут: діалектизм «засльозитися» = ‘заплакати’; «Легенький *вітрець* *перечиться* з сонцем.., та й собі їх [квіточки] цілує» (М. Черемшина) – тут: діалектизм «перечитися» = ‘сперечатися’. У подібних прикладах діалектизми вживаються в доволі простих метафоричних структурах-антропоморфізаціях і не потребують словникового тлумачення.

Ремарки *\*Образно*, *\*У порівн.* застосовуються й до немаркованих слів: з-поміж іменників із предметним значенням, що їх фіксує СУМ, чимало таких, що не мають ремарки *розм.* При цьому за функціонально-семантичними ознаками вони належать до побутової лексики, у якій вони набули статусу лінгвокультурем – відображають етномовну картину світу. Їхнє образне переосмислення в реальній мовній практиці й засвідчують згадані ремарки.

Найбільша за кількісною репрезентацією – мікрогрупа назв предметів побуту: *покришка, перина, подушка, нитка, намисто, намистина, шпичка, шило, сірник, струна, полотно, поліно, поплавок, парасолька, клубок, кілок, цеглина, линва, лата, латка, ланцюг, мотузочок, мотуззя, линва, лозина, лямка, міх, лантух, мішок, мітла*, що охоплює і назви приладдя, елементів інтер'єру (*люстра, магнітофон, ліхтар, маятник, м'ясорубка*), сільського реманенту (*мотика, молоток, молот, лопата, лопатень, ломака, леміш, лещата*), посуду (*сито, решето, макогін, миска, мисочка, плюшка, підрешітка*), продуктів господарської діяльності (*луска, лушпина, послід, попіл, потерть*).

Друга з найбільших таких мікрогруп – назви тварин, переосмислені за певною ознакою, що уможливило їхнє образно-переносне вживання, як засвідчують художньо-літературні джерела. Це іменники – назви свійських тварин і птахів (*кінь, лоша, лошака, порося, селезень*), диких тварин і птахів (*лисичка, лисеня, лис, рись, левиця, лань, лось, мавпа,*

мавпеня, миша, мишеня; лебідка, лебедя, лебедиця, лелеча, лелека, ластівочка, мушля), мешканців водойм (рибонька, рибка, рибина, рибчина; лин), комах (мошва, мошечка, мушка, муха, мурашник, кліщ, шершень) та їхніх збірних назв (стадо, рій, мишва).

Назви рослин та їх частин також виявляють тенденцію до узагальнення їхньої образної семантики, пор.: *сосна, спориш, помело, стебельце, листя, порхавка, нарцис, незабудка, квітка, куц, латаття, лук, лопух, малина, мак, маківочка, льон, льонок, мигдаль*.

Певні образні асоціації закріплені у внутрішній формі назв плодів: *слива, чорнослив, ріпка, ріпа, стручок, квасолина, кавун, цибуля, редиска, морква*.

Лінгвокультурного змісту набули й назви страв, продуктів харчування, напоїв, як-от: *сосиска, шишка, паляничка, паляниця, оладок, млинець, сало, ласощі, локишина, мед; молоко, розсіл, кип'яток*, діал. *обарінок* 'бублик', процесу споживання (*обід*).

Для українства важливим засобом етнічної ідентифікації є використання поняттєвих зв'язків із назвами реалій простору: *став, ріка, річка, рівчак, рілля, місток; кладовище, лазня, лісопильня, млинок, млин, намет, моріг, моріжок*; назвами частин житлового приміщення (*стріха, ляда, лядка, погріб*), назвами явищ природи: *мороз, марево, повінь*.

Функцію означення зовнішніх ознак істот виконують номінації частин тіла, як-от: *шия, лапа, кучері, литка, мозоля*.

Отже, універсальні категорії експресивності – емоційність – оцінність відображені в тлумачній лексикографії в широкому спектрі варіантів, а саме: лексико-тематичному, функціонально-стильовому, структурно-граматичному, параметричному, мовно-естетичному. Словникові контексти дають матеріал не лише для пересічних користувачів, але й для лінгвістів, уміщуючи додаткову інформацію про емоційно-оцінне, експресивно-емоційне, образне вживання розмовних (разом з діалектними) і побутових лексем у реальній мовній практиці. Це вкотре підтверджує думку про антропоцентричність повсякденно-побутової комунікативної культури, про конкретно-предметну, раціонально-оцінну асоціативність словесних образів розмовно-побутової сфери.

Крізь призму експресивності – емоційності – оцінності проступає специфіка тієї чи іншої національної лінгвокультури.

## Література

- Бибик С., 2005, Семантичні категорії розмовної лексики, “*Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка*”, № 9(89), с. 82–86.
- Бойко Н., Хомич Т., 2011, *Конотативна лексична семантика: інтенсивний і параметричний складники*, Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя.
- Бойко Н., 2005, *Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти*, Ніжин: Аспект-Поліграф.
- Дідківська Л., Родніна Л., 1982, *Словотвір, синонімія, стилістика*, Київ: Наукова думка.
- Космеда Т., 2001, *Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: засоби вираження категорії оцінки в українській та російській мовах*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: спец.10.02.01 «Українська мова», Харків.
- Лукьянова Н., 1986, *Экспрессивная лексика разговорного употребления. Проблемы семантики*, Новосибирск: Наука.
- Пилинський М., 1977, Розмовні елементи у функціональних стилях мови. – *Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови*, ред. В. М. Русанівський, Київ: Наукова думка, с. 40–41.
- Чабаненко В., 2002, *Стилістика експресивних засобів української мови*. Запоріжжя: ЗДУ.

## References

- Bybyk S., 2005, Semantychni katehorii rozmovnoji leksyky, “*Visnyk Luhans'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu im. T. H. Shevchenka*”, № 9(89), s. 82–86.
- Boyko N., Khomych T., 2011, *Konotatyvna leksychna semantyka: intensyvnyy i parametrychnyy skladnyky*, Nizhyn: Vyd-vo NDU im. M. Hoholya.
- Boyko N., 2005, *Ukrayins'ka ekspresyvna leksyka: semantychnyy, leksykohrafichnyy i funktsional'nyy aspekty*, Nizhyn: Aspekt-Polihraf.
- Didkivs'ka L., Rodnina L., 1982, *Slovotvir, synonimiya, stylistyka*, Kyiv: Naukova dumka.
- Kosmeda T., 2001, *Aksiolohichni aspekty prahmalinhvistyky: zasoby vyrzhennya katehoriyi otsinky v ukrayins'kiy ta rosiys'kiy movakh*: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya d-ra filol. nauk : spets.10.02.01 «Ukrayins'ka mova». Kharkiv.
- Luk'yanova N., 1986, *Ekspressivnaya leksika razgovornogo upotrebleniya. Problemy semantiki*, Novosibirsk: Nauka.



Pylyns'kyi M., 1977, Rozmovni elementy u funktsional'nykh stylyakh movy. – *Mova i chas. Rozvytok funktsional'nykh styliv suchasnoyi ukrayins'koyi literaturnoyi movy*, red. V. M. Rusanivs'kyy, Kyiv: Naukova dumka, s. 40–41.

Chabanenko V., 2002, *Stylistyka ekspresyvnykh zasobiv ukrayins'koyi movy*, Zapori-zhzhya: ZDU.

*Emotionality – expressiveness – evaluation  
in the structure of vocabulary of the conversational style  
(a lexicographic aspect)*

SVITLANA BYBYK

The universal categories of expressiveness – emotionality – evaluation are widely reflected in explanatory lexicography in a broad range of options – lexical-thematic, functional-stylistic, structural-grammatical, parametric, linguistic-aesthetic. Vocabulary contexts provide material not only for ordinary users, but also for linguists, containing additional information about emotional-evaluative, expressive-emotional, figurative use of colloquial (along with dialect) and everyday tokens in real language practice. This once again confirms the idea of the anthropocentrism of everyday communicative culture, of the concrete-subject, rational-evaluative associativity of verbal images of the conversational-domestic sphere. The specificity of one or another national linguistic culture emerges through the prism of expressiveness – emotionality – evaluation.

Key words: *expressiveness, emotionality, evaluation, vocabulary, dictionary trailer, dictionary trailer*